

การวิจัยเชิงพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา

Buddhist research for development

สัญญา ทิพย์โอสถ, อนันต์ ทิพย์โอสถ, ชานวित โกสลากร

Sanchai Thiposot, Anan Thiposot, Chanwit Kosalakorn

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา, โรงเรียนเสิงสาง,

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

Mahamakut Buddhist University : Lanna Campus, Soeng Sang School

Chaiyaphum Buddhist College Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail sunchait65@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 18 กรกฎาคม 2567

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 28 พฤศจิกายน 2567

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 30 พฤศจิกายน 2567

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับปัญหาวิจัยโดยใช้หลักการทางพุทธศาสนา คือ 1) ขยันทำงานทำการงานเลี้ยงชีพ 2) มีความเชื่อที่ถูกต้อง 3) เว้นจากการทำความชั่วทางกาย วาจา 4) การทำความดีทางกาย วาจา และใจ 5) ฝึกจิตให้เป็นสมาธิ 6) สร้างความรู้จริงเห็นแจ้งให้เกิดขึ้น โดยการใช้ระเบียบวิธีวิจัย การสุ่มตัวอย่าง การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การตีความหมายข้อมูล การสรุปผลของงานวิจัย การนำเสนอผลงานวิจัย และการนำวิธีวิจัยมาใช้ในการศึกษา ค้นคว้าเพื่อพัฒนาด้านสังคม ศาสนาและวัฒนธรรม เป็นรูปแบบกระบวนการศึกษาหาความรู้เพื่อการพัฒนาตนเอง เพื่อแก้ปัญหาที่มนุษย์ทุกคนต้องเผชิญหน้าคือ ความทุกข์ จุดหมายสูงสุดในชีวิตของทุกคน คือ ความดับทุกข์ พระพุทธศาสนาและศาสนาทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นจากความทุกข์ของมนุษย์ เพื่อแก้ปัญหาทุกข์ถ้าไม่มีทุกข์ในโลกนี้ ศาสนาอาจจะไม่เกิดขึ้น และถ้าไม่มีทุกข์ในโลกปัจจุบันศาสนาอาจจะไม่จำเป็น ความทุกข์คือความจริงของชีวิตซึ่งทุกท่านทราบดีว่าคือความจริงที่เลี่ยงไม่ได้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดียวในโลกที่ได้ศึกษาปัญหาเรื่องทุกข์อย่างละเอียดที่สุด และได้ให้วิธีแก้ทุกข์ที่ได้ผลที่สุดไว้ พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายได้วางชีวิตเป็นเดิมพัน ได้ทำการศึกษาค้นคว้าและปฏิบัติทดลองจนได้ผลแน่นอนมาแล้ว

คำสำคัญ : การวิจัย, เชิงพุทธศาสตร์, เพื่อการพัฒนา

ABSTRACT

The purpose of this academic article is to study a research problem using the Buddhist principles, namely: 1) working diligently to earn a living, 2) having the right beliefs, 3) refraining from doing bad things physically and verbally, 4) doing good deeds physically, verbally and mentally, 5) practicing mindfulness to be concentration, 6) creating the enlightenment. This study will use research methods such as data sampling, data collection, data analysis, data interpretation, results summary, research presentation, and the implementation of research methods in studies for social, religious, and cultural development. It is a pattern of educational process for acquiring knowledge for self-improvement to solve the problem that every human being must face, namely suffering. The ultimate goal in everyone's life is the cessation of suffering. Buddhism and all religions arose from human suffering to solve a problem. If there was no suffering in this world, religions might not exist. And if there is no suffering in today's world, religion may not be necessary. Suffering is a fact of life, which everyone knows, that it is an inevitable truth. Buddhism is the only religion in the world that has meticulously studied the problem of suffering. And Buddhism has provided the most effective way to overcome suffering. The Lord Buddha and his disciples devoted their lives to investigating and practicing until they achieved definite results.

Keywords: Research, Buddhist, Development

บทนำ

โลกนี้พร้อมอยู่เป็นนิจ ไม่มีวันเต็มมีวิวัฒนาการอยู่ตลอดเวลา โลกกว้างใหญ่ไพศาล ในปรัชญาการศึกษาท่านได้กล่าวว่า ปรัชญาการศึกษาปฏิรูปนิยมนี้พัฒนามาจากปรัชญาปฏิบัตินิยม (Pragmatism) โดยหลอมรวมกับแนวคิดของปรัชญาพัฒนาการนิยม (Progressivism) (ทองปลิว ชมชื่น, 2529, น.162-163) ปรัชญาปฏิรูปนิยมเน้นว่า“แรงงาน” (Labor) เป็นหัวใจของสังคม และเชื่อว่ามนุษย์จะต้องช่วยกันสร้างระบบสังคมใหม่โดยถือว่า “การทำงานคือชีวิต” ดังนั้นรูปแบบของการศึกษาในลัทธิปรัชญานี้จึงเน้นการทำงานหรือแบบฝึกหัดในบทเรียนต่าง ๆ เป็นอย่างมาก (ภิญโญ สาร, 2521, น.117) ปฏิบัตินิยมเน้นการแก้ไขปรับปรุงสภาพสังคม

ปรัชญาการศึกษาปฏิรูปนิยมมีหลักการสำคัญ ดังนี้ (George F. Kneller, 1971, pp. 62-64 อ้างใน สุรินทร์ รักชาติ, 2529, น.59-60; วรวิทย์ วัฒนสารกร, 2549, น.65) 1. การศึกษาต้องเป็นไปเพื่อการสร้างสรรค์ระเบียบของสังคมขึ้นมาใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับพื้นฐาน ทางวัฒนธรรม และต้อง

สอดคล้องกับสถานะของสังคมและเศรษฐกิจ 2. สังคมใหม่ต้องเป็นสังคมประชาธิปไตยอย่างแท้จริง โดยประชาชนหรือผู้แทนที่ประชาชนเลือกมาจะมี ส่วนรับผิดชอบในการควบคุมผลประโยชน์ของสถาบันและทรัพยากรต่าง ๆ ของประเทศ 3. การศึกษาเป็นไปเพื่อพัฒนาสังคม การสร้างระบบสังคมใหม่ให้เสรีภาพให้บุคคลสามารถทำในสิ่งที่ตนสามารถทำได้ดีที่สุดเพื่อส่วนรวม โดยหาทางลดหรือป้องกันมิให้บุคคลเอาเปรียบกัน 4. การศึกษานั้นนอกจากจะทำให้บุคคลได้พัฒนาสังคมแล้วยังทำให้บุคคลได้เรียนรู้ที่จะเข้าร่วมในการวางแผนของสังคมด้วย ดังนั้นสังคมจึงมีส่วนร่วมที่สำคัญของการศึกษา 5. การสร้างสรรค์สังคมต้องกระทำโดยวิถีทางแห่งประชาธิปไตย ผู้สอนต้องเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ ร่วมแสดงความคิดเห็นในการแก้ปัญหา แม้ในชั้นเรียนจะมีการโต้แย้งและควหาทางออกร่วมกันอย่าง สร้างสรรค์ โดยผู้สอนจะต้องเชื่อและไว้วางใจผู้เรียนในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ตามกระบวนการของประชาธิปไตย และเป็นที่ยอมรับของสังคมด้วย 6. วิธีการและจุดหมายของการศึกษาต้องสนองความต้องการของวัฒนธรรมปัจจุบันเป็นสำคัญ ดังนั้นจึงต้องปฏิรูปหลักสูตร หาหลักสูตรใหม่หาวิธีการใหม่ ๆ เนื้อหาวิชา วิธีการสอน ปรับปรุงโครงสร้างการบริหารใหม่ ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับธรรมชาติของมนุษย์ (ศุภินสา ทดลาและคณะ, 2563:21-22) ในความคิดของผู้เรียบเรียงคิดว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นคำสอนที่ปฏิรูปสังคมในขณะนั้น พระองค์ได้นำเสนอแนวคิดใหม่ เพื่อไปหักล้างความเชื่อของคนในสมัยนั้น ที่ยึดมั่นว่าทุกอย่างเกิดขึ้นจากพระพรหม พระองค์ทรงสร้างทุกสิ่งทุกอย่าง แต่คำสอนพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่สอนเกี่ยวกับความจริงก็จริงแต่ว่า ไม่ใช่ทุกคนจะเชื่อตามนั้น ซึ่งในพุทธศาสนาได้แบ่งคนไว้บุคคล 4 (ประเภทของบุคคล - four kinds of persons)

1. อุคฆฏิคฺคณฺณ (ผู้ที่พอยกหัวข้อก็รู้, ผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง - a person of quick intuition; the genius; the intuitive)
 2. วิปจิตฺตณฺณ (ผู้รู้ต่อเมื่อขยายความ, ผู้รู้เข้าใจได้ ต่อเมื่อท่านอธิบายความพิสดารออกไป - a person who understands after a detailed treatment; the intellectual)
 3. เนยยะ (ผู้ที่พอจะแนะนำได้, ผู้ที่พอจะค่อยชี้แจงแนะนำให้เข้าใจได้ ด้วยวิธีการฝึกสอนอบรมต่อไป - a person who is guidable; the trainable)
 4. ปทปฺปมะ (ผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง, ผู้แก้ปัญหา สอนให้รู้ได้แต่เพียงตัวบทคือพยัญชนะหรือถ้อยคำ ไม่อาจเข้าใจหรือรู้คือความหมาย - a person who has just word of the text at most; an idiot)
- พระพุทธพจนานุกรม (ป.อ.ปยุตฺโต), 2559:120)

ในหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิตสาขาวิชาพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา (หลักสูตรปรับปรุง พ.ศ. 2563) มีรายวิชาเกี่ยวกับการวิจัย PH 1016 ระเบียบวิธีวิจัยทางพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา (Research Methodology on Buddhist Studies for Development) ซึ่งมีสังเขปรายวิชาว่า ระเบียบวิธีวิจัย การสุ่มตัวอย่าง การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การตีความหมายข้อมูล การสรุปผลของงานวิจัย การนำเสนอผลงานวิจัย และการนำวิธีวิจัยมาใช้ในการศึกษา ค้นคว้าเพื่อพัฒนาด้านสังคม ศาสนาและวัฒนธรรม (Research methodology, random sample, collection of data, analysis of data,

interpretation of data, summary of the result of research, the proposal of the result of research and the application of the research methodology for social, religion and cultural development.) (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2563:55-56) การศึกษาการวิจัยเชิงพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนาเป็นกระบวนการคิดที่ส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาเหมือนกับแนวคิดเรื่อง "Growth Mindset" หรือทัศนคติและแนวคิดแบบยืดหยุ่นและเติบโตพัฒนาต่อไปข้างหน้า เชื่อในศักยภาพของคน และมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จนเกิดประสิทธิภาพเป็นอย่างดี การคิดเชิงบวก ความล้มเหลวคือการเรียนรู้" และ "Fixed mindset" คือ "กรอบความคิดหรือทัศนคติแบบดั้งเดิม หรือยึดติดอยู่ในกรอบเดิม ๆ เกรงกลัวความผิดพลาด ไม่กล้าเสี่ยงแม้มีปัจจัยหลาย ๆ อย่างสนับสนุนในเชิงบวก เป็นต้น หลาย ๆ ปัญหาเหล่านี้ ทำให้องค์กรมีอัตราการเติบโตอย่างช้า ๆ และไม่ต่อเนื่อง" แต่คำสอนทางพระพุทธศาสนาเน้นที่ "Growth Mindset" ไม่เป็นสัจธรรมปฏิบัติ รักษาแก่นกลาง แต่เปลือกสามารถปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์ได้ เรียนรู้และปรับเปลี่ยน

ดังนั้น การศึกษาเรื่อง การวิจัยเชิงพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา เพื่อศึกษา 1) การวิจัยเชิงพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา เป็นแนวทางในการนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิต ด้วยการ Learning by doing เรียนแล้วด้วยการนำไปใช้เมื่อเจอปัญหา แก้ปัญหาและปรับเปลี่ยน

ดังนั้นด้วยการวิจัยเชิงพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา อาจจะเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันได้ในระดับจุลภาค คือ ครอบครัว และระดับมหภาค คือ ระดับประเทศชาติหรือโลกจะทำให้เกิดสันติสุขขึ้นในสังคมได้

เนื้อเรื่อง

ในโลกนี้มีทั้งด้านดีและด้านไม่ดี เมื่อเราอาศัยอยู่ต้องเรียนรู้ทั้งสองด้านเพื่อความเข้าใจ เมื่อเริ่มแรกวิวัฒนาการโลกมนุษย์เริ่มตั้งแต่ยุคหินที่ยังใช้เครื่องมือในการหากินแบบขวานหิน ทฤษฎีวิวัฒนาการกล่าวว่า ทุกอย่างต้องอาศัยการเรียนรู้และพัฒนา หลักสูตรของปรัชญาการศึกษาปฏิรูปนิยมเป็นหลักสูตรที่เน้นด้านสังคมเป็นแกนสำคัญ เพื่อส่งเสริมให้ ผู้เรียนเข้าใจสภาพของสังคม และศึกษาแนวทางในการแก้ไขปัญหาของสังคม เป็นการเตรียมผู้เรียนให้มีความรู้ ความสามารถในการวิเคราะห์ปัญหาได้อย่างมีคุณภาพปรัชญาการศึกษาปฏิรูปนิยมยึดหลักสูตรแบบแกน (Core Curriculum of Wheel Curriculum) คือ การสอนเน้นหลักสูตรที่ยึดถือวิชาใดวิชาหนึ่งเป็นแกนกลาง เนื้อหาสาระในหลักสูตรมาจากปัญหาสังคมที่ผู้เรียนประสบอยู่ ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมให้ผู้เรียนคิดหาแนวทางในการพัฒนา และแก้ไขปัญหา และนำผลที่ได้มาใช้อย่างมีประสิทธิภาพ หลักสูตรต้องกำหนดให้ผู้เรียนได้ศึกษา อย่างกว้างขวางเพื่อให้ผู้เรียนมองเห็นปัญหาสังคมอย่างชัดเจน และร่วมมือกันหาข้อมูลไปใช้ประโยชน์ในอนาคตได้ ผู้เรียนจึงควรได้รับการศึกษาในเรื่องของอุตสาหกรรม สื่อสารมวลชน การขนส่ง การอนามัย และ สาธารณสุข นิเวศวิทยา อาชีววิทยา รวมทั้งวิชาที่สอนในโรงเรียน ได้แก่ วรรณคดี ดนตรี ศิลปะ ฟิสิกส์ เคมี สังคมวิทยา มานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ และคณิตศาสตร์ (ศักดิ์

ปรารภประทานพร, 2526:124) การสอนวิชาต่าง ๆ เหล่านี้จะทำให้ผู้เรียนเห็นถึงความสัมพันธ์ของวิชาดังกล่าวกับ ชีวิตประจำวันและจะทำให้สามารถเข้าใจสภาพสังคมของตนเองมากขึ้น

การใช้ระเบียบวิธีวิจัย การสุ่มตัวอย่าง การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การตีความหมายข้อมูล การสรุปผลของงานวิจัย การนำเสนอผลงานวิจัย และการนำวิธีวิจัยมาใช้ในการศึกษา ค้นคว้าเพื่อพัฒนาด้านสังคม ศาสนาและวัฒนธรรม เป็นรูปแบบกระบวนการศึกษาหาความรู้เพื่อการพัฒนาตนเอง ซึ่งพระสูตรที่กล่าวถึงเรื่องการศึกษา ในพระสูตรตันตปิฎก มีพระสูตรในทีฆนิกายได้กล่าวถึงเรื่อง ทิฏฐิ หรือ ทรรคนะ (ความเห็นต่างๆ) (แสง จันทรงามและคณะ, 2553: 489-488) คราวหนึ่ง พระพุทธองค์พร้อมด้วยภิกษุสาวกจำนวนมากเสด็จพุทธดำเนินระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา ปริพาชก (ปริพาชก คือนักบวชชายลัทธิหนึ่งสมัยพุทธกาล มักเดินทางไปในที่ต่างๆ เพื่อแสดงคำสอนของตน ถ้าเป็นหญิงเรียกว่า ปริพาชิกา) คนหนึ่งชื่อ สุปปิยะ กับลูกศิษย์หนุ่มชื่อพรหมทัต ก็กำลังเดินทางเช่นเดียวกัน ทั้งสองเดินตามพระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ แต่สุปปิยะปริพาชกผู้เป็นอาจารย์กล่าวติเตียนพระพุทธเจ้า พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ แต่พรหมทัตมานพ (มานพ แปลว่า ชายหนุ่ม) ในที่นี้คือ “หนุ่มพรหมทัต”) ถ้าเป็นหญิงสาวใช้คำว่า มานวิกา (ถ้าเขียน “มานพ” แปลว่า มนุษย์หรือคน)) กล่าวสรรเสริญพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ อาจารย์และศิษย์ทั้งสองเดินขัดแย้งกันไปตลอดทาง

ในราตรีนั้น พระพุทธองค์และภิกษุสงฆ์ประทับแรม ณ ตำนกหลวงในพระราชอุทยานอัมพลวัฏฐิกา (สวนมะม่วงหนุ่ม) สุปปิยะพาชกและศิษย์ก็พักที่นั่นเหมือนกัน และยังคงกล่าวโต้แย้งกันเหมือนเดิม เวลาใกล้รุ่งวันนั้นภิกษุสงฆ์ได้นั่งสนทนากันถึงเรื่องที่ศิษย์และอาจารย์ทั้งสองสรรเสริญและติเตียนพระรัตนตรัยอย่างไร และสนทนากันถึงคุณอันน่าอัศจรรย์ของพรพุทธองค์ว่า ทรงรู้ทรงเห็นความที่สัตว์ทั้งหลายมีอัธยาศัยต่างกัน (เช่น อาจารย์และศิษย์ทั้งสองนี้)

พระพุทธองค์เสด็จมา ทรงทราบความที่ภิกษุเหล่านั้นสนทนากันแล้ว ตรัสเตือนด้วยพระเมตตาว่า “ถ้าใครกล่าวติเตียนพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ก้อย่าโกรธเคืองอาฆาต ชุณห์แค้น เพราะถ้าโกรธเคืองเสียก่อนแล้ว จะรู้ได้อย่างไรว่าเขากล่าวถูกหรือผิด อนึ่ง ถ้าใครกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ก้อย่าพึงยินดีลืงโลดใจ เพราะถ้ายินดีเสียก่อนแล้ว รับประทานแล้ว จะรู้ได้อย่างไรว่าเขากล่าวถูกหรือผิด การที่ด่วนโกรธก็ตาม ด่วนพอใจยินดีก็ตาม จะเป็นอันตรายแก่เธอทั้งหลาย ทางที่ถูกต้องก็คือ ควรพิจารณาว่าที่เขาเหล่านั้นเป็นจริงหรือไม่ แล้วชี้แจงให้เขาทราบ ให้เขาเข้าใจตามที่เป็นจริง”

ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ปุณฺณสรรเสริญพระองค์ก็แต่เพียงศีลเท่านั้น ซึ่งเป็นสิ่งเล็กน้อย หมายความว่า พระองค์ทรงมีคุณธรรมอื่นๆ ซึ่งสูงกว่าศีลเป็นอันมาก เช่น สมภาณี ปัญญา และวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง) เป็นต้น แต่ปุณฺณหาธุถึงคุณธรรมเหล่านั้นไม่

ทรงแสดงศีล 3 ชั้น คือ จุลศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล จุลศีล คือ ศีลอย่างหยาบ เช่น เว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม เป็นต้น มัชฌิมศีล คือ ศีลอย่างกลาง เช่น เว้นจากการสะสมอาหาร เครื่องนุ่งห่ม เว้นจากดิรัจฉานกถา คือ คำเพ้อเจ้อไร้สาระ เป็นต้น มหาศีล คือ ศีลอย่างละเอียด เช่น เว้นจากการเลี้ยวซีกด้วยการหลอกลวงโดยวิธีการต่างๆ เช่น การทำนายทายทักกนิมิตต่างๆ เป็นต้น

ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงทิวฐิ หรือทฤษฏี หรือ ทรรศนะต่างๆ ซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้นถึง 62 ประการ บางพวกเห็นว่าโลกเที่ยง บางพวกว่าไม่เที่ยง บางพวกว่าโลกมีที่สุดมีขอบเขตจำกัด บางพวกว่าไม่มีที่สิ้นสุด คือ ไม่มีขอบเขตจำกัด บางพวกว่าโลกนั้นมี คือหลังจากตายแล้ว สัตว์ทั้งหลายต้องเกิดอีก บางพวกว่าไม่มี คือตายแล้วสูญ บางพวกว่ามีบ้างไม่มีบ้าง บางพวกว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่

ในพวกที่เชื่อว่าตายแล้วเกิด ยังแบ่งออกไปอีก 2 จำพวก คือ พวกหนึ่งถือว่าเกิดเป็นอะไรก็เกิดอย่างนั้นไปทุกชาติ ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น อีกพวกหนึ่งถือว่ามี การเปลี่ยนแปลง คือ เกิดเป็นอย่างนั้นบ้าง อย่างนี้บ้าง ไม่แน่นอน ในพวกที่เห็นว่าตายแล้วสูญเช่นกัน บางพวกเห็นว่าสูญหมด บางพวกเห็นว่าสูญเฉพาะบางอย่าง เช่น ร่างกายสูญไป แต่จิตใจไม่สูญ เป็นต้น บางพวกเห็นว่าจิตใจ (ชีวิต) กับร่างกาย (สรีระ) เป็นอย่างเดียวกัน บางพวกเห็นว่าเป็นคนละอย่าง

ทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตในสมัยนั้นได้เป็นไปอย่างกว้างขวางมาก ได้มีการถกเถียงปัญหาทางอภิปรัชญา (Metaphysics) อย่างเอาจริงเอาจัง เอาแพ้อาชนะกันจริงๆ ใครถือทิวฐิอย่างใดก็ยึดมั่นในทิวฐิอย่างนั้น และสั่งสอนชักจูงผู้อื่นให้มีความเห็นและปฏิบัติเช่นนั้นด้วย ตั้งเป็นคณะเป็นสำนักขึ้นมา จนถึงสมัยพุทธกาลก็ยังมีเจ้าสำนักอยู่เป็นจำนวนมาก แต่เมื่อจะกล่าวโดยสรุปก็พอรวมได้เป็น 6 ประเภท หรือ 6 ลัทธิ ดังนี้

1. อภิริยทิวฐิ -ความเห็นว่า “ทำก็ไม่เชื่อว่าทำ” เช่น การทำบุญทำบาปก็ไม่เชื่อว่าทำบุญทำบาป บุญบาปไม่มี ความดีความชั่วไม่มี เจ้าลัทธินี้ คือ ปุณณะ กัสสปะ

2. อเหตุกทิวฐิ -ความเห็นว่า “ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย” สัตว์ทั้งหลายจะได้ดีได้ชั่วได้สุขหรือทุกข์ก็ได้เอง ไม่ใช่ได้ดีเพราะทำเหตุดี หรือได้ชั่วเพราะทำเหตุชั่ว อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายหลังจากท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏแล้วก็บริสุทธิ์ได้เอง หลักลัทธินี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สังสารสุทธิกวาทะ” เจ้าลัทธินี้ คือ มักขลิโคศล

3. นัตถิกทิวฐิ -(รวมทั้งอุจเฉททิวฐิด้วย) -ความเห็นว่า “ไม่มีผล” คือ การทำบุญทำทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล เจ้าลัทธินี้ คือ อชิตะเกสกะมพล ท่านผู้นี้สอนเรื่องอุจเฉททิวฐิด้วย คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วสูญ

4. สัสสตทิวฐิ-ความเห็นว่า “เที่ยง” สิ่งทั้งหลายเที่ยง ยั่งยืนอยู่อย่างนั้น เช่น โลกเที่ยง จิตเที่ยง สัตว์ทั้งหลายเกิดเป็นอย่างไรก็เป็นอย่างนั้นต่อไปตลอดไป ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นของเที่ยง เจ้าลัทธินี้ คือ ปุกุทธะ กัจจายณะ ท่านผู้นี้เห็นว่าไม่มีใครฆ่าใคร ไม่มีใครทำลายใคร เพียงแต่เอาศัสตราสอดเข้าไปในธาตุ ซึ่งยั่งยืนไม่มีอะไรทำลายได้

5. อมราวิกเขปิกาทิวฐิ-ความเห็นที่ “ไม่แน่นอน ชัดสาย ไหลลื่นเหมือนปลาไหล” เพราะเหตุหลายอย่าง เช่น

1. เพราะเกรงจะพุดบด จึงปฏิเสธว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่
2. เพราะเกรงจะเป็นการยึดถือ จึงปฏิเสธแบบข้อ 1.
3. เพราะเกรงจะถูกซักถาม จึงปฏิเสธแบบข้อ 1.
4. เพราะโง่เขลา จึงปฏิเสธแบบข้อ 1.ไม่ยอมรับ และไม่ยืนยันอะไรทั้งหมด

เจ้าของลัทธินี้ คือ สัณชัย เวลัญญบุตร (อาจารย์เดิมของพระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะนั่นเอง)

6. อัตตกลียณโยคและอนกานตวาทะ –ลัทธิที่ถือการทรมานกายเป็นทางไปสู่ความพ้นทุกข์ มีความเป็นอยู่เข้มงวดกวดขันต่อร่างกาย อดข้าว อดน้ำ ตากแดด ตากลม ไม่นุ่งห่มผ้า เช่น พวกนิครนถ์ ตัวอย่างเจ้าลัทธินี้ คือ นิครนถ์ นาฏบุตร (นิครนถ์ นาฏบุตร เป็นองค์เดียวกับศาสดาของศาสนาเซน คือ มหาวีระ ศาสดาองค์ที่)24 “สาวกของลัทธินี้ เรียกว่า “นิครนถ์ () ท่านผู้นี้ยังมีหลักคำสอนแบบ “อนกานตวาทะ” อีกด้วย คือ เห็นว่าความจริงมีหลายเงื่อนไขหลายแง่ เช่น เรื่องหนึ่งเหตุการณ์หนึ่ง เมื่อพิจารณาในแง่หนึ่ง อาจจริงหรือถูก แต่เมื่อพิจารณาในอีกแง่หนึ่งก็ไม่จริงไม่ถูก เป็นต้น

ลัทธิ ทั้ง 6 นี้เป็นศาสนายั่งยืนมาจนถึงบัดนี้ มีเพียงลัทธิเดียว คือ ลัทธิของนิครนถ์ นาฏบุตร ที่เรารู้จักกันในปัจจุบันว่าศาสนาเซน ยังมีผู้นับถืออยู่ในอินเดียหลายล้านคน อยู่ในฐานะเป็นศาสนาหนึ่งของอินเดีย แต่แพร่จากอินเดียไม่ได้ กล่าวกันว่า เพราะเคร่งครัดเกินไป นักบวชจะขึ้นรถลงเรือก็ไม่ได้

ว่ากันตามความจริงแล้ว ลัทธิอีก 5 ลัทธิ มีลักษณะของปุรณะ กัสสปะ เป็นต้นนั้น แม้จะไม่อยู่ในฐานะเป็นศาสนาเซนก็จริง แต่คนที่มีความเชื่อถือในลัทธิทั้ง 5 นั้น ก็มีอยู่ประปรายอยู่ทั่วโลก และมีจำนวนไม่น้อยทีเดียว

รวมความในเรื่องทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตของคนในสมัยนั้นว่า ใครมีความเห็นอย่างไร เลื่อมใสในลัทธิใด ก็ดำเนินไปตามลัทธิความเชื่อถือนั้น (เช่นเดียวกับคนในสมัยนี้) การได้เป็นเจ้าของลัทธิในสมัยนั้นถือเป็นศักดิ์สูงเทียบด้วยพระเจ้าแผ่นดิน (ราชา) หรือยิ่งกว่า จึงเป็นที่กระหม่อมของนักปราชญ์ทั้งหลายที่ได้เป็นเจ้าของลัทธิประกาศตนเป็นผู้นำหมู่ชนในวิถีชีวิตและจิตใจ

ตามหลักฐานทางคัมภีร์แห่งพระพุทธศาสนาว่ามีว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จขึ้นอุปบัติขึ้นประกาศพระพุทธศาสนาแล้ว เจ้าลัทธิทั้งหลายก็อับรังคมีลงเป็นอันมาก ถึงกับมีเรื่องจ้างคนมาใส่ร้ายป้ายสีพระพุทธองค์ก็มีอยู่หลายครั้ง เพื่อทำลายชื่อเสียงเกียรติคุณของพระพุทธองค์ แต่ก็หาสำเร็จไม่

ทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตฝ่ายพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นกลางๆว่า สิ่งทั้งหลายเกิดแต่เหตุ เมื่อเหตุดับ สิ่งที่เกิดแต่เหตุก็ย่อมดับไป เหมือนไฟซึ่งเกิดแต่เชื้อ เมื่อสิ้นเชื้อ ไฟก็ย่อมดับไปเป็นธรรมดา พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าสิ่งทั้งหลายย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นปฏิจจสมุปบาท คือ สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้น เป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน

เกี่ยวกับสุขทุกข์แห่งชีวิตนั้น พระพุทธองค์ทรงทรงแสดงสุขทุกข์ว่าเกิดแต่เหตุ เช่น ในอริยสัจ 4 ทรงแสดงเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ (สุข) และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

ในเรื่องจริยธรรม ทรงสอนให้มนุษย์เว้นจากการเบียดเบียนกัน ให้เอื้อเฟื้อช่วยเหลือกัน เพื่ออยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุขในสังคม คนในสังคมใดปฏิบัติตามหลักที่ทรงสอนไว้นี้ สังคมนั้นก็ประสบสันติสุขตามสมควรแก่การปฏิบัติ

พระพุทธองค์ตรัสต่อไปว่า สัตว์ทั้งหลายถูกทมิฬิฏฐิต่างๆ ดังกล่าวมาคล่องไว หมกอยู่ในทมิฬิฏฐิแล้วนั้น เหมือนปลาติดข่าย ไม่อาจดิ้นให้หลุดออกไปได้ พวกเขาพอใจติดใจในผัสสะแห่งอายตนะต่างๆ คือ ตา หู

จมูก ลื่น กาย และใจ มีความทะยานอยาก มีความยึดมั่นหรือติดใจ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ส่วนตาคต เป็นผู้ตัดตณฺหาอันเป็นเหตุให้วนเวียนเกิดในภพน้อยภพใหญ่ได้แล้ว (จึงไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ไม่มีทณฺฐิใดๆ คล่องไวได้ เหมือนปลาที่หลุดออกจากข่าย ว่ายไปได้ตามปรารถนาแล้ว)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายของตาคตยังดำรงอยู่ตราบใด เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมยังสามารถเห็นตาคตได้อยู่ตราบนั้น แต่เมื่อตาคตดับขันธแล้ว เทวดาและมนุษย์ก็ไม่สามารถเห็นตาคตได้อีก เหมือนพวงมะม่วงที่ติดอยู่กับขั้ว เมื่อขั้วขาดแล้ว พวงมะม่วงก็หลุดหล่นไปไม่อาจติดได้อีก”

พระอานนทฺ์รู้สึกพอใจในพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์เรื่องนี้มาก ทูลถามว่า ธรรมปริยายนี้ชื่ออะไร ตรัสตอบว่าจะเรียก “อรรถชาละ” (ข่ายคืออรรถหรือประโยชน์) ก็ได้ “ธรรมชาละ” (ข่ายคือธรรมหรือคุณงามความดี) ก็ได้ “พรหมชาละ” (ข่ายคืออันประเสริฐ) ก็ได้ “ทณฺฐิชาละ” (ข่ายคือทณฺฐิหรือทฤษฎี) ก็ได้ “สังคามวิชัย” (ชัยชนะในสงคราม) อันยอดเยี่ยมก็ได้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ ดร. ประพันธ์ ศุภษรและผศ.สมควร นิยมวงศ์ ศึกษาเรื่อง การวิเคราะห์การใช้เหตุผลในพระไตรปิฎก พบว่าในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีคำสอนเกี่ยวกับการใช้เหตุผลกระจายอยู่หลายลักษณะ เช่น การใช้เหตุผลในการค้นหาความจริง การใช้เหตุผลตอบปัญหาเรื่องกรรมเป็นอนัตตา และมโนกรรม มีโทษมากกว่ากายกรรมและวจีกรรม การใช้เหตุผลในการถามตอบปัญหาเกี่ยวกับขันธ 5 ตกอยู่ใน กฎไตรลักษณ์ การใช้เหตุผลในกระบวนการปฏิบัติสมุปบาทตอบปัญหาเรื่องวิญญานแก่สาตถิกิษุ การแสดงธรรมตามแนวอริยสัจ 4 ที่มีลักษณะบอกเหตุและผล คือทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุ และในคัมภีร์กถาวัตถุ มีการตอบปัญหาเรื่องบุคคล ขันธ 5 เป็นต้น ในแง่สมมติบัญญัติและปรมัตถ์บัญญัติ คัมภีร์นี้นักวิชาการทางพระพุทธศาสนายอมรับกันว่าเป็น คัมภีร์ที่แสดงให้เห็นถึงการใช้เหตุผลอีกแบบหนึ่ง

การใช้เหตุผลมีลักษณะต่างๆ ดังนี้ 1) การใช้เหตุผลแบบจำแนกนามรูปจากจุดเล็ก ขยายไปสู่จุดใหญ่ เช่น การจำแนกองค์ประกอบของชีวิตออกเป็นธาตุ 4 ขันธ 5 เป็นต้น ว่าตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ วิธีการนี้อาจเรียกสั้นๆ ว่าการใช้เหตุผลแบบวิรัชชาวาท วิธีนี้มีปฏิจจสมุปบาท เป็นฐานรองรับ 2) การใช้เหตุผลในเชิงเปรียบเทียบ คือการอ้างเหตุผลโดยการใช้สื่อประกอบ เพื่อเพิ่มความเข้าใจหลักนามธรรม จึงยกอุปมาอุปไมยมาแสดงให้เห็นเข้าใจ เช่น การเปรียบเทียบขันธ 5 ว่ารูปเปรียบเหมือนกลุ่มฟองน้ำ เวทนาเปรียบเหมือนฟองน้ำ สัญญาเปรียบเหมือนพยับแดด สังขารเปรียบเหมือนต้นกล้วย และวิญญานเปรียบเหมือนมายากล 3) การใช้เหตุผลแบบอนุমান ตนเองกับผู้อื่น เป็นการใช้ตรรกสำหรับตรวจสอบคุณธรรมของตนและผู้อื่น เช่น การอนุมาณว่า บุคคลที่มีความปรารถนาที่เป็นบาป ตกอยู่ในความปรารถนาที่เป็นบาป ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นบุคคลเช่นนั้น เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่านี้ เช่นเดียวกัน เป็นต้น 4) การใช้เหตุผลแบบสมมติภาพเหตุการณ์ เป็นการใช้เหตุผลอธิบายธรรม โดยยกตัวอย่างหรือนิทาน เรื่องเล่าในอดีตมาประกอบให้เข้าใจคำสอน เช่น ในอุปาฬิวาทสูตร

5) การใช้เหตุผลแบบขยายธรรมวิจิตร หรือเทศนาวิจิตร เป็นวิธีการอธิบายเรื่องจิต เจตสิก ให้พิสดาร หรือการเล่าประวัติศาตร์อันยืดยาว วิธีนี้จะใช้กับกลุ่มบุคคลผู้มากด้วยทณฺฐิมานะว่าตนมี ปัญญา มาก ไม่ยอมรับฟังทศนคติหรือความคิดเห็นของใครง่าย เช่น พระพุทธเจ้าทรงกำราบความถือตัวของ

อัมพัฏฐมาณพ ซึ่งถือตัวว่าเป็นคนมีความรู้มาก ในที่สุดเมื่อได้ฟังประวัติเกี่ยวกับชาติ กำเนิดของตนจาก พระพุทธรองค์ เขาก็ยอมรับเพราะตัวเขาเองก็ยังไม่รู้ชาติกำเนิดของตนทั้งหมด 6) การใช้เหตุผลแบบกลับ ความหมายของคำ เป็นวิธีการที่พระพุทธรเจ้านำคำที่คนในพื้นที่หรือ ชุมชนใช้พูดหรือเรียกกันซึ่งมีความหมายที่คนในพื้นที่หรือชุมชนนั้นเข้าใจหรือมีความเชื่อตรงกัน เช่น คำว่า อรหันต์ พรหมณ์ ภิกษุ อริยะ สภา มาใช้อธิบายให้ความหมายใหม่ที่ให้แง่คิดปรับ ทศนะที่ถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิแก่คนในพื้นที่หรือชุมชนนั้น ๆ ไม่ต้องมีความเชื่อผิด ๆ อีกต่อไป 7) การใช้เหตุผลแบบกระบวนการ เป็นวิธีการตอบ ปัญหาแบบตรรกนัย ประกอบด้วยหลักการ 5 อย่าง คือ (1) อนุโลมปัญจะ การถามตามลำดับ (2) ปฏิกรรมจตุกกะ การโต้กลับของฝ่ายที่ ถูกถาม (3) นิคคหจตุกกะ การกล่าวชมโดยฝ่ายถูกถาม (4) อุปนยณ จตุกกะ การรับรองวิธีการ นิคคหะที่ตนทำคือวิธีการที่ 3 ว่าถูกต้อง และวิธีการของฝ่ายถามคืออนุโลม ปัญจะนั้นผิด (5) นิคคมจตุกกะ การสรุปการโต้ตอบว่า ฝ่ายถามทำนิคคหะไม่ถูกต้อง ส่วนฝ่ายตนทำ ถูกต้องทุกกระบวนการ คือทำปฏิกรรมะ นิคคหะ อุปนยณะ และนิคคมะ เมื่อฝ่ายถูกถามทำการโต้กลับทุก ประเด็นแล้ว ก็เป็นฝ่ายถามก่อนบ้าง ขั้นแรกเรียกว่า (1) ปัจจนิกานุโลมะ และขั้นที่ 2-5 ก็มีชื่อ เรียกอย่าง เดียวกัน โดยฝ่ายถูกถามโต้กลับและสรุปว่าตนเป็นฝ่ายถูกต้อง การถามและโต้ตอบกันใน คัมภีร์กถาวัตถุ ทั้งหมดก็จะดำเนินการด้วยหลัก 5 อย่างนี้ ผลที่เกิดจากการใช้เหตุผลคือ ผลที่เกิดสามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ผลที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสาวก 2) ผลที่เกิดขึ้นแก่เหล่าเดียรธีย์หรือนักบวชภายนอก พระพุทธศาสนา ผลที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสาวกคือ ทำให้พระสาวกเกิดปัญญาารู้แจ้งเห็นจริงในพระธรรมไม่ เคลือบแคลงสงสัยในพระรัตนตรัยและปัญหานี้ๆ เกิดศานตยาทและทำให้พระสัทธรรมเจริญตั้งมั่น คงทนต่อการพิสูจน์เสมอ สำหรับผลที่เกิดขึ้นแก่เหล่าเดียรธีย์คือ เเดียรธีย์ทั้งหลายเข้าใจหลักพระพุทธศาสนา ไม่กล่าวร้ายพระรัตนตรัย ที่สำคัญสาวกของเจ้าลัทธิบางพวกประกาศตนเป็นอุบาสกนับถือพระรัตนตรัย ตลอดชีวิต

วิเคราะห์ได้ว่า โลกแบ่งออกเป็นโลกียะ และโลกุตระ การปฏิบัติทางโลกเพื่อต้องการความสุข ความเจริญแห่งชีวิตในฐานะเป็นคฤหัสถ์ครองเรือน พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้คนสละทางโลกอย่าง เดี่ยวแต่สอนให้อยู่ในโลกอย่างมีความสุขความเจริญด้วยการคิดวิเคราะห์เชิงวิจย ในสมัยพุทธกาลนั้นคน ชอบสงสัย ความสงสัยนำไปสู่การตั้งคำถาม การตั้งคำถามคือการวิจย มีมาณพ 2 คน คือ วาเสฏฐะ และ ภารชวาชะ เดินคุยกันไปถึงเรื่องธรรมหรือมิใช่ธรรม (ไปสู่พรหมโลก) ทางไปสู่ความเป็นพรหม (แสง จันทรังษามและคณะ, 2553: 534-536) ในครั้งนั้นพระพุทธรองค์เสด็จจาริกไปในแคว้นโกศลพร้อมด้วยภิกษุ สงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จถึงหมู่บ้านพราหมณ์ ชื่อ มนสาเกตะ ประทับ ณ สวนมะม่วงแห่งหนึ่งริมฝั่งแม่น้ำอริจวดี สมัยนั้นพราหมณ์มหาศาล หลายคนมาพักอยู่ที่หมู่บ้านมนสาเกตะ เช่น พราหมณ์วังกี ตารุกษะ โปกขรสา ตี ชาณุสโสณี โตทยะ และพราหมณ์มหาศาลอื่นๆอีกมาก

แล้วมาณพ 2 คน คือ วาเสฏฐะ และภารชวาชะ เดินคุยกันไปถึงเรื่องธรรมหรือมิใช่ธรรม (ไปสู่ พรหมโลก) วาเสฏฐะกล่าวว่า ทางที่ท่านโปกขรสาติบอกไว้ท่านนั้นเป็นทางตรง นำผู้ดำเนินตามทางไปสู่

ความเป็นสหายแห่งพรหม ส่วนภราทวาชะกล่าววาทะที่ท้านตารุกขพราหมณ์กล่าวไว้เท่านั้นเป็นทางตรง นำไปสู่ความเป็นสหายแห่งพรหม

ทั้งสองเดินเคียงกันไป มีอาจตกลงกันได้ว่าเสฏฐมานพจึงเสนอว่า ควรเข้าไปถามพระสมณะโคดม เพราะมีกิตติศัพท์ว่าทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทั้งสองเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ ทูลถามถึงข้อสงสัยของตน พระพุทธองค์ตรัสถามว่า พราหมณ์เหล่านั้นก็ดี อาจารย์ของพราหมณ์เหล่านั้นก็ดี ถอยหลังไป 7 ชั่วคน มีใครเคยเห็นพรหมบ้างหรือไม่ มานพทั้งสองทูลตอบว่าไม่มีใครเคยเห็น ตรัสถามว่า พวกฤๅษีที่พราหมณ์เคารพเอ๋ยชื่อถึงในบทสวดต่างๆ นั้นมีใครเคยเห็นพรหมบ้าง ทูลตอบว่าไม่มี ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็เหมือนคนตาบอดเดินจูงกันไปเป็นแถวๆ หากมีใครเห็นอะไรจริงไม่ (คนตาบอดจูงคนตาบอด) เพลงขับต่างๆ ที่ขับสรรเสริญกันอยู่ก็สักแต่ว่าทำตามกันไป หากมีใครรู้จริงไม่ คำของพราหมณ์เหล่านั้นจึงเป็นโมฆะ สูญเปล่า ไม่มีสาระอะไร เปรียบเหมือนบุรุษผู้กล่าวว่ารักหญิงงามอยู่คนหนึ่ง แต่พอถูกถามว่านางเป็นภรรยาระยะไร ชื่ออะไร สูงต่ำดำขาวอย่างไร ก็ไม่รู้ตอบไม่ได้ทั้งนั้น

พวกพราหมณ์ปรารถนาความเป็นสหายแห่งพรหมพากันอ้อนวอนอยู่ แต่ไม่รู้ธรรมอันจะนำไปสู่ความเป็นพรหม ก็ได้แต่อ้อนวอนอยู่นั้นแหละเหมือนคนต้องการจะข้ามฝั่งไปฝั่งโน้น แล้วล่นั่งอ้อนวอนให้ฝั่งโน้นมาหาตน ย่อมไม่สำเร็จ ฉะนั้นใด พวกพราหมณ์อ้อนวอนอยู่แต่ก็ไม่สำเร็จฉนั้นนั่น อนึ่ง ข้อปฏิบัติของพวกพราหมณ์และของพรหมที่เขาเคารพยกย่องก็ห่างไกลกัน เช่น พรหมไม่ติดข้องในสตรี ไม่มีจิตเศร้าหมองสามารถควบคุมจิตได้ แต่เมื่อพรหมยังติดข้องในสตรี ยังมีใจจองเวร เศร้าหมอง ไม่สามารถควบคุมจิตได้ ก็เปรียบได้กับบุคคลที่ต้องการจะข้ามฝั่งไปฝั่งโน้น แต่เอาแขนของตนเองไพล่หลังไว้อย่างแน่นหนา เขาจะว่ายน้ำไปได้ได้อย่างไร กามคุณ 5 เป็นเครื่องผูกมัดของพราหมณ์ พราหมณ์ยังละกามคุณ 5 ไม่ได้ เขาจะเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมได้อย่างไร ไตรเพทของพวกพราหมณ์นั้นเป็นเหมือนดงกันดารที่ทำให้พราหมณ์หลงวนเวียนอยู่ มีแต่จะพินาศล่มจมอย่างเดียว

วาเสฏฐมานพทูลถามว่า ทรงทราบทางเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมหรือไม่ ตรัสว่าทรงรู้ดีทั้งพรหมและทางปฏิบัติให้เข้าถึงความเป็นพรหม ต่อจากนั้นทรงแสดงศีล 3 ชั้น ฌาน 4 และอัปปมัญญา 4 คือ เมตตา (ความปรารถนาดี) กรุณา (ความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์) มุทิตา (ความพลอยยินดีต่อความสุขความสำเร็จของผู้อื่น) และอุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง ไม่ดีใจไม่เสียใจ) เมื่อภิกษุเป็นอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าพรหมวิหารธรรม อันหาประมาณไม่ได้ เป็นอัปปมัญญา (ไม่มีขอบเขต ไม่มีประมาณ) เธอจึงมีธรรมเสมอด้วยพรหม เมื่อสิ้นชีพย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหม

วาเสฏฐและภราทวาชะทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา ขอลงพระรัตนตรัยเป็นสมณะตลอดชีวิต เป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา

ดังนั้นคติในพระสูตรนี้ก็คือ

1. การอ้อนวอนโดยไม่รู้เรื่องนั้น ไม่อาจให้สำเร็จประโยชน์ได้ เพียงแต่ทำตามๆ กันไปเหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอด เดินตามกันไปเป็นแถวๆ เหมือนมดเหมือนปลวก
2. เมื่อต้องการสิ่งใดหรือต้องการเป็นอย่างใด ต้องศึกษาทำความเข้าใจให้รู้จักสิ่งนั้นพร้อมทั้งปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติ) หรือทางเดินไปเพื่อให้ถึงสิ่งนั้นโดยแน่ชัด เหมือนคนจะข้ามฝั่งไปฝั่งโน้น ควร

จะต้องว่ายน้ำข้ามไปหรือเรือแพข้ามไป ไม่ใช่ลงนั่งอ่อนนอนให้ฝั่งโน้นเลื่อนมาหาตน ซึ่งเป็นไปไม่ได้ คนส่วนมากชอบอ่อนนอนโดยไม่ลงมือกระทำเหตุให้สมควรแก่ผลที่ต้องการ จึงล้มเหลว ไม่บรรลุผลที่ตนปรารถนา

ดังนั้น การวิจัยจึงเป็นกระบวนการที่พระพุทธเจ้าใช้เป็นกระบวนการสอนหรือแทรกอยู่ในคำสอนของพระพุทธศาสนาอาจจะกล่าวได้ว่า การวิจัยมีแทรกอยู่ในทุกคำสอนของพระพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น ธรรมวิจัย อยู่ในข้อที่หนึ่งของโพชฌงค์ 7 ประการ ดังกล่าว

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

1. การศึกษาหาความรู้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ส่งเสริมการศึกษาหาความรู้ทุกชนิด พระพุทธเจ้าทรงยกย่องความเป็น พุทฺธูต คือการมีความรู้มากกว่าเป็นมงคลอันสูงสุด ชาวพุทธผู้เยาว์ต้องขยันศึกษาเล่าเรียนในวิชาการต่าง ๆ ต้องรักในความรู้ ถ้าไม่สามารถเล่าเรียนได้ จะต้องหาความรู้โดยวิธีอ่าน ฟัง สนทนา คิด วิจัย วิจารณ์ ตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนานของพระพุทธศาสนา ไม่เคยปรากฏว่าพระพุทธศาสนาหรือสถาบันพระพุทธศาสนาได้ขัดขวางความเจริญก้าวหน้าทางวิชาการแขนงใด มีแต่ส่งเสริมอย่างเดียว ในธรรมบท ขุททกนิกาย พระพุทธเจ้าทรงเปรียบคนไม่มีความรู้กับคนตาบอดที่ท่องเที่ยวไปในป่าซึ่งเต็มไปด้วยภัยอันตราย โลกนี้ก็เต็มไปด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ เหมือนกัน

2.คุณลักษณะเด่น ของพระธรรมมี 6 ประการ คือ (๑) สวากขาโตภควตา ธัมโม แปลว่า พระธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้ดีแล้ว (๒) สันทิฏฐิโก แปลว่า เป็นธรรมะที่ผู้ศึกษา และปฏิบัติ ฟัง เห็นได้ด้วยตนเอง (๓) อากาลิโก แปลว่า เป็นธรรมะที่ปฏิบัติได้ และให้ผลได้ไม่จำกัดกาลเวลา (๔) เอหิปัสสิโก แปลว่า เป็นธรรมะ ที่ควรกล่าวกะผู้อื่นว่า ท่านจงมาดูให้เห็นเองเถิด (๕) โอปนยิโก แปลว่า เป็นธรรมะ ที่ควรน้อมน้อมเข้ามาใส่ตัว (๖) ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ แปลว่า เป็นธรรมะ ที่ผู้รู้ก็รู้ได้เฉพาะตน

พระธรรม เป็นเรื่องของเหตุผล ดังพุทธภาษิตที่ว่า "ธัมโม หเว รักษติ ธัมมะจารี แปลว่า พระธรรมนั้นแล ย่อมรักษาผู้ปฏิบัติธรรม" ดังนั้น ถ้าปฏิบัติตามและยึดเป็นสรณะที่พึ่งจะเป็นแนวทางเพื่อสร้างความสุขให้กับชีวิต

บทสรุป

ปัญหาวิจัยอันยิ่งใหญ่ที่เผชิญหน้ามนุษย์ทุกคนคือ ความทุกข์ จุดหมายสูงสุดในชีวิตของทุกคนคือ ความดับทุกข์ พระพุทธศาสนาและศาสนาทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นจากความทุกข์ของมนุษย์ เพื่อแก้ปัญหาทุกข์ถ้าไม่มีทุกข์ในโลกนี้ ศาสนาอาจจะไม่เกิดขึ้น และถ้าไม่มีทุกข์ในโลกปัจจุบันศาสนาอาจจะไม่จำเป็น ความทุกข์คือความจริงของชีวิตซึ่งทุกท่านทราบดีว่าคือความจริงที่เลี่ยงไม่ได้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดียวในโลกที่ได้ศึกษาปัญหาเรื่องทุกข์อย่างละเอียดที่สุด และได้ให้วิธีแก้ทุกข์ที่ได้ผลที่สุดไว้

พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายได้วางชีวิตเป็นเดิมพัน ได้ทำการศึกษาค้นคว้าและปฏิบัติทดลองจนได้ผลแน่นอนมาแล้ว จึงทรงประกาศให้โลกทราบ คำว่า ทุกข์ ท่านว่าไว้

1. สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คงทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง (ศึกษาเพิ่มเติมในไตรลักษณ์)
2. อาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่คน (ได้ในคำว่า ทุกขสัจจะ หรือ ทุกขอริยสัจจ์ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจจ์ ๔)
3. สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส (ในเวทนา ๕) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกาย คือทุกข์กาย (โทมนัสคือไม่สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓) ทุกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ

นิพัตถทุกข์ ทุกข์เนื่องนิตย, ทุกข์ประจำ, ทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ หนาวร้อน หิวกระหาย ปวด อจจระ ปวดปัสสาวะ ปกิณณกทุกข์ ทุกข์เบ็ดเตล็ด, ทุกข์เรี่ยราย, ทุกข์จร ได้แก่ โศก ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พาหิรทุกข์ ทุกข์ภายนอก วิปากทุกข์ ทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว เช่น ถูกลงอาชญาได้รับความทุกข์หรือตกอบาย หรือเกิดวิปัสสารคือเดือดร้อนใจ วิวาหมุลกทุกข์ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล, ทุกข์เกิด เพราะการทะเลาะกันเป็นเหตุ สงสารทุกข์ ทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด สภาวทุกข์ ทุกข์ที่เป็นเองตามคติแห่งธรรมตา ได้แก่ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ขาติ ขรา มรณะ สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน, ทุกข์กำกับ ได้แก่ ทุกข์ที่พ่วงมาด้วยกับผลอันไพบูลย์ มีลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นต้น แต่ละอย่างย่อมพัวพันด้วยทุกข์ สังขารทุกข์ ทุกข์เพราะเป็นสังขาร คือเพราะเป็นสภาพอันถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จึงต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย เป็นสภาพอันปัจจัยบีบคั้นขัดแย้ง คงทนอยู่ไม่ได้ สันตปาทุกข์ ทุกข์ คือความร้อนรุ่ม, ทุกข์ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจ เพราะถูกไฟกิเลส คือราคะ โทสะ และโมหะแผดเผา อาหารปรีเยภูลิทุกข์ ทุกข์เกี่ยวกับการแสวงหาอาหาร, ทุกข์ในการหากิน ได้แก่ อาชีวะทุกข์ คือ ทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ

ในคำสอนของพระพุทธเจ้าทรงชี้ทางปฏิบัติเพื่อระงับทุกข์ 6 ประการเพื่อให้เกิดความสุขบางหัวข้อธรรมะระงับได้ชั่วคราวบางอย่างระงับได้แบบถาวร คือ 1) อุภูฐานะ ขยันทำงานทำการงานเลี้ยงชีพ 2) ศรัทธา มีความเชื่อที่ถูกต้อง สัมมาทิฐิ 3) สีล เว้นจากการทำความชั่วทางกาย วาจา 4) บญ การทำความดีทางกาย วาจา และใจ 5) สมภาติ ผูกจิตให้เป็นสมาธิ 6) ปัญญา สร้างความรู้จริงเห็นแจ้งให้เกิดขึ้น

บรรณานุกรม

- ดร.ประพันธ์ ศุภสร, ผศ.สมควร นิยมวงศ์. (2551). การวิเคราะห์การใช้เหตุผลในพระไตรปิฎก. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ทองปลิว ชมชื่น. (2529). ปรัชญาการศึกษาจากระบบโรงเรียน. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ศุณิสา ทดลาและคณะ. (2563). ปรัชญาการศึกษา = Philosophy of Education.-- กรุงเทพฯ: คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏ บ้านสมเด็จเจ้าพระยา.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2559). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 34. กรุงเทพฯ: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปลูก (ป. อ. ปยุตฺโต).
- ภิญโญ สาร. (2521). หลักการศึกษา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภา.
- มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2563). หลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิตสาขาวิชาพุทธศาสตร์เพื่อการพัฒนา(หลักสูตรปรับปรุง พ.ศ. 2563). คณะศาสนาและปรัชญา/ภาควิชาพุทธศาสตร์.
- วรวิทย์ วสันตสารกร. (2549). ปรัชญาการศึกษาเบื้องต้น. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ศักดิ์ ประทานพร. (2526). ปรัชญาการศึกษา. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สุรินทร์ รักชาติ. (2529). การเปรียบเทียบความเชื่อทางปรัชญาการศึกษาระหว่างผู้บริหาร อาจารย์ และ นักศึกษาในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- แสง จันทร์งาม. (2544). พุทธศาสนวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- แสง จันทร์งามและคณะ. (2553). พระไตรปิฎกสำหรับผู้บวชใหม่และชาวพุทธทั่วไป. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยการพิมพ์.